

*Жемил Шимшек***АЛТАЙЛЫКТАРДА ТӨРӨТКӨ БАЙЛАНЫШТУУ
ЫРЫМ-ЖЫРЫМ ЖАНА ЖӨРӨЛГӨЛӨР***Жемил Шимшек***ОБЫЧАИ СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ
В ТРАДИЦИОННОЙ ЖИЗНИ АЛТАЙСКИХ ТУРОК***Cemil Simsek***CUSTOMS RELATED TO THE BIRTH
IN THE TRADITIONAL LIFE OF THE ALTAI TURKS**

УДК: 392.34

Алтай Республикасы түрк элдеринин байыркы ата-журту катары кабыл алынган Алтай чөлкөмүндө жайгашкан. Ал эми алтай эли бул мамлекеттин жергиликтүү калкы болуп саналат. Алтайлыктарда ымыркайга жана төрөлө элек балага байланыштуу ырым-жырымдары балдардын кийинки жашоосуна таасир этет деп ишенилет. Алтай эли бул байыркы ырым-жырымдарды жок кылбай сактоого аракет кылып келишет. Салттуу үрп-адат жана ырымдар маданияттын жана тарыхтын сакталышындагы эң маанилүү элементтер катары кабыл алынат. Ошондуктан алтайлыктардагы төрөткө байланыштуу ырымдар чыгыштан батышты көздөй жайылган түрк элдеринин маданиятын ар кайсы аспектен талдоодо маанилүү болуп саналат.

Негизги сөздөр: *Алтай Республикасы, Алтай эли, Алтайлыктарда ырым-жырымдар, Алтайлыктарда төрөт салты, киндик эне, бешике салуу, бала асырап алуу, Алтайлыктарда төрөткө байланыштуу ырымдар, ат коюу жөрөлгөлөрү.*

Республика Алтай расположена в Алтайском крае, который считается той землей, где тюрки вышли на историческую арену, а алтайские тюрки - древний коренной народ этой страны. Согласно их традиционному поверью, обычаи, связанные с младенцами, являются элементами, которые повлияют на будущую жизнь младенцев, и алтайские турки все еще пытаются сохранить эти обычаи. Традиционные обычаи и традиции играют важную роль в сохранении и поддержании традиционной культуры и исторических связей. Таким образом, изучение и выявление обычаев и традиций, связанных с рождением, которые занимают важное место в жизни алтайских тюрков, будет способствовать более четкому определению турецких культурных корней и связей, простирающихся с востока на запад, и к лучшему пониманию этих связей.

Ключевые слова: *Республика Алтай, обряды, традиция рождения, традиционные обычаи, обряды рождения, колыбель, рождение ребенка, акушер, усыновление, роль акушера.*

The Altai Republic is located in the Altai region, which is considered to be the lands where the Turks came to the stage of history, and the Altai Turks are the ancient indigenous people of this country. According to their traditional belief, baby-related customs affect the future life of babies. Traditions play an important role in preserving and maintaining traditional culture and historical ties. Therefore, examining and revealing the customs and traditions related to birth, which have an important place in the life of the Altai Turks, will contribute to a clearer determination of the Turkish cultural roots and ties extending from the east to the west and to a better understanding of these ties.

Key words: *Republic of Altai, rituals, birth tradition, traditional customs, birth rituals, cradle, birth of a child, accoucheur, adoption, the role of the obstetrician.*

Киришүү. *Алтай элинин ишениминде төрөткө чейин жана төрөттөн кийинки ырым-жырымдар жаңы төрөлгөн ымыркайдын жана энесинин ден соолугуна ошондой эле баланын алдыдагы жашоосуна таасир этүүчү факторлордон болуп саналат. Ошондуктан төрөткө байланыштуу ырымдар алтай элинин салттуу жашоосунун маанилүү бир парчасы болуп эсептелет. Алардын ичинде төрөт жерине, киндикке жана плацентага берилген бата, ат коюу, жаңы төрөлгөн ымыркайга белек берүү жана чач кесүү сыяктуу ырымдар бар [1, 119-бет].*

Боюнда бар кездеги ырым-жырымдар. *Алтай элинде боюнда бар аялдардын көпчүлүккө аз чыгуусу туура көрүлөт. Ошондой эле өлүм зыйнатына жана жылдык аштарга барууга тыюу салынат. Ишенимге ылайык баланын киндикке оролуп калбашы үчүн жана төрөттүн жеңил болуусу үчүн аял жип, аркан ж.б. у. с. нерселерден аттабашы керек, анын үстүнө тигүүчүлүк менен алектенүү туура деп эсептелинген эмес. Төрөлө элек ымыркайларга сеп даярдашкан эмес. Бул деген аялдарга тигүүчүлүк кылуу тыюу салынды дегенге жатпайт, жөн гана эне аман-эсен төрөп алышына шарт түзүшкөн. Аял кишилердин эки*

кат кезинде оору жумуштарды жана оор көтөрүүсүнө тыюу салынган. Алтай тилинде аялдын боюнда бар экендиги түз айтылган эмес. Маселен, барлу (бар), көчөлү (көжө шорпосу бар), карындуу, чинези жок (күчсүз), колы-буды уур (бут аягы оор) деп тергешкен. Ошондой эле жаңы төрөгөн аялды да түз атаган эмес. Анын ордуна бала тапкан, балалуу болгон, көзи-бажы жарыган (көз жарган), жакшы болгун (жакшы болду), жеңил болгон деген сөздөрдү колдонушкан.

Төрөткө байланыштуу ырымдар. Үрп адатка ылайык бала жаңы туулган үйгө куру кол кирүү туура эмес катары каралган. Кошуна-колоң жана туугандар жаңы төрөгөн аялга сүт азыктарын т.а. эжигей, каймак ж.б. алып келишкен. Төрөт кийин аял кишиге 13 ай бою б.а. денеси калыбына келгенге чейин муздак сууда кир жууга жана оор жумуш кылууга тыюу салынган. Алтай элинин ишениминде ымыркайдын жашоосу түшкөн киндик менен байланыштуу болгон. Баланын төрөлүшүнөн кийин алгачкы күндөрү үйдө бир топ тыюулар жана чектөөлөр киргизилген. Бөбөктүн киндиги түшмөйүнчө от жана башка нерселер берилген эмес [1, 120-бет]. Түшкөн киндик сакталып, кайсы бир териге тигип коюшкан. Алтайлыктар бул нерсени “калга” деп аташат [2, 43-бет]. Кийин ал дагы ар нерселер менен кооздолуп “пел” деп аталган. Бул нерсе тойлордо курдун сол тарабында илинген [3, 25-бет]. Ошентип аялдын канча бала, канча кызы бар экендиги анын курунан эле белгилүү болгон [4, 115-бет]. Эркек баланын киндигинин тегерегине топчулар жана мончоктор тигилген. Ал эми кыз баланыкына болсо, үлүл кабыктары, мончоктор жана ар кандай кооздуктар тигилген. Бул тигилген нерсени алтайлыктар “баланын кини” же болбосо “баланын көйи” деп аташкан. Дайыма эле териге тигилген эмес айрым учурларда пахта кебездерге же болбосо бархат менен ороп коюшкан. Чүкө менен да аралаштырып бешиктин баш жагына илип коюшкан. Бул нерсе “шалтырак” деп аталган. Кээде болсо киндикти бекем бир жерге катып коюшкан же болбосо сандыкка коюп кийин бала чоңойгондо өзүнө беришкен [5, 176-бет].

Ат коюу, чач алуу жана бешикке салуу жөрөлгөлөрү. Салтка ылайык жаңы төрөлгөн балага атты үй ээси койгон. Жаңы төрөлгөн ымыркайга көбүнчө бозүйгө биринчи кирип келген кишинин атын беришкен [5, 85-86-беттер]. Алтайлыктар ат коюу жөрөлгөсүн “ат адаары” деп аташат. Жаңы жарык көргөн баланын жашоосундагы эң маанилүү окуялардан ат коюудан соң эле алгачкы кадамдары жана чач алуу жөрөлгөлөрү болуп саналат. Алтайлыктар баланын эң биринчи кадамдарынан кийин

“тужак кезер” б.а. тушоо той өткөрүшкөн. Ал эми алгач чач алуу жөрөлгөсүн “чүрмөш кезер” деп аташат. Ал эми кыргыз элинде “чач алдыруу” деп аташат. Тубаэлинде болсо чач кескен соң ымыркай бала болуп калгандыгынан кабар берет [1, 176-бет]. Балага ат койгон киши балага сөзсүз бир белек берген. Жаңы туулган эрек балага камчы, бычак, тапанча, тизгин, ээр сыяктуу белектер ал эми кыз балага сөйкө, шакек, деңиз үлүлү (жыламаш), топчу, табак сыяктуу белектер берилген. Белек берүү учурунда жакшы сөздөр айтылып, ар бир белектин мааниси ачылган. Ат коюуда баланы жаман сөздөн, жаман көздөн жана оору-сыркоодон коргоо максатында жаман маанидеги ат берүү жөрөлгөсү да болгон. Алтай элинин ишениминде жаман арбактар жакшы ысымы бар балдардын орушуна себеп болуп, жадагалса жанын аларына ишенилген [2, 40-бет]. Жаңы туулган ымыркай бир түн да дагы ысымы жок калган эмес. Эгер антпесе жаман арбактар (көрмөс) жаш баланын жанын алып коёруна ишенишкен.

Балага ат коюп жатканда ата-энеси, чоң энеси жана чоң атасынын аты тирүү болсо да өлгөн болсо да такыр берилген эмес. Ошондой эле балага кайтыш болгон жакын же алыскы туугандын атын койсо, ал кишинин мүнөзү бул балага өтүп калаары ишенилген. Ошол себептен балдарга кайтыш болгон адамдардын ысымын берген эмес, себеби балдар ошол кишилердин тагдырындай жашоого туш болооруна ишенишкен. Балага тиешелүү ырым-жырымдардын баары баланын кийин жашоосунда жамандыктан коргоо жана жакшы нерселерге жетүүсү үчүн уюштурулган [1, 121-бет].

Теленгиттерде төрөлгөн балдары энесинин жанында 6-7 күн жатып киндиги ошол жерде түшкөн. Баланы бешик салуу жөрөлгөсү “баланын майрамы” деп аталат. Бул күнү келген конокторго тойчук берилген. Ал эми телеуттар балагы ысым берүү жөрөлгөсүн жаңы ай чыккан күнү кылышкан. Себеби, алар жаңы жаңырган айдын балага жакшы жышаан болооруна ишенишкен. Алтайлыктарда ысым коюу менен бешикке салуу жөрөлгөсү бири-бирине байланышы жок болуп, жаңы төрөлгөн күнү эле кыла беришкен. Телеуттар баланы бешикке салаардан мурун бешиктеги жаман арбактарды кетириш үчүн өзүнчө бир жөрөлгө жасашкан, андан соң гана баланы бешикке салышкан [2, 34-37-беттер]. Көп балалуу болуу алтайлыктарда жакшылыктын жышааны катары бааланып, мындай үй бүлө бактылуу деп саналат. Ал эми түштүк алтайлыктарда баласыз үй бүлөлөрдө жаман арбактардын тиешеси бар катары каралып, ал үчүн өзүнчө бир ритуал жасалган [1, 122-бет, 2, 41-бет].

Кумандин жана челкандыларда баланы бешике салуу жөрөлгөсү телеут жана алтайлыктардагыдай эле киндик түшкөнүнөн кийин алтынчы же сегизинчи күнү жасалган. Кумандиндер балага төрөлөр күнү ат коюшкан, андыктан киндик эне бул жөрөлгөдө өзү да катышкан. Ат коюлган соң киндик эне ымыркайды оро-чулгоого ороп, бешике салган. Чекандылардын ишенимине ылайык балага ысым коюу төрөлгөн соң эки үч күн ичинде жасалышы керек. Эгерде ысым коюу жөрөлгөсү кечиктирилсе балага жаман арбактар кирип анын ден соолугуна жана үй бүлөнүн ынтымагына доо кетээрине ишенилген. Тубаларда болсо баланы бешикке салуу бешиктин даяр болушуна көз каранды болгон. Ал эми балага ысымды сыйлуу жана аксакал киши берген. Ат койгон адамды баланын үй бүлөсү сыйлап белек-бечкек берген. Ал эми ат койгон киши өз кезегинде баланын тоюнда той ээлерине ат же болбосо курал жарак белек кылган. Тываларда киндик энеге караганда ат койгон киши сыйлуу болуп эсептелген [2, 53-54-беттер]. Кара татар деп аталган тубаларда жаңы туулган ымыркай эркек болсо аңчылыктын символу катары жаа жана жебе жасалган. Эгер кыз болсо кайыңдын бир бөлүгүн алып боз үйдүн дубалына кагып койгон [5, 328-бет].

Телеут жана теленгиттерде баланын төрөлүшүнө байланыштуу жөрөлгөлөр негизинен окшош. Бир гана айрыма теленгиттерде ат коюу жана баланы бешике салуу жөрөлгөсүндө. Телеуттарда бул нерсе айга байланыштуу болгон. Алтайларда жөрөлгөлөр эч нерсе менен байланыштуу эмес. Баланы жаман нерседен коргоо максатында жасалган алтай жана теленгиттердеги жөрөлгөлөрдө башка айрымачылык жок [5, 44-бет].

Киндик эненин үй-бүлөдөгү ролу. Алтайлыктарда өсүп келе жаткан муундагы улууларды жана ата-энени терең урматтоого окшогон сапаттар маанилүү орунду ээлеген [9, 243-бет]. Ошол сыяктуу эле, Алтайда киндик эне үй-бүлө үчүн маанилүү. Киндик эне алтай элинде тек гана баланы жана аялды төрөт учурунда караган киши катары каралбайт. Мындан сырткары ар дайым баланы жана үй бүлөнү карап турган, ошондуктан киндик эне менен баланын ортосунда өзгөчө бир байланыш пайда болгон.

Төрөттү кабыл алган жана киндикти кескен аялды кин-эне же киндик эне деп аташкан [2, 34-бет]. Киндик эне жаңы төрөгөн аялга жана анын баласына “эне чуу” деп аталган эчкинин терисинен бир жууркан берген. Ал эми үй бүлө мүчөлөрү киндик энеге ар дайым сый көрсөтүп белек-бечкек берип турушкан. Маселен, ак мата берет же болбосо койдун терисинен жасалган олпок, сый-урмат катары койдун

терисинен жасалган көрпө беришкен. Бала чоңойгон соң киндик энесине зыярат кылуусу шарт болгон. Салтка ылайык киндик эне баланын келишине чейин баалуу териден жасалган тон, козу жана кой белек кылган.

Күйөө бала кыздын колун сураарда бир гана кыздын ата-энесинен эмес киндик энесинен да уруксат алышы керек болгон [1, 121-бет; 2, 34-бет].

Бала асырап алуу жана баланын жынысына байланыштуу божомолдор. Алтайлыктарда бала багып алуу жана никесиз төрөлгөн балдарды асырап алуу кеңири жайылган. Эгерде никесиз төрөлгөн баланын атасы белгилүү болсо атасынын уруусуна, ал эми белгилүү эмес болсо баланы багып алам деген тараптын туугандарын берилген. Асырап алынган бала өз балдарындай эле мураскер боло алган. Ал эми орус саякатчысы С.П. Швецовдун (1858-1930-жж) Алтай аймагында жасаган экспедициясынан кийин жазган “Обычно-правовые воззрение алтайцев (калмык) и кыргыз: Брачные и семейные отношение” эмгегинде баланы бир гана өзүнүн уруусунан асырап алуусу мүмкүн деп жазган [8, 122-бет]. Алтайлыктарда кыз бала жана эркек балаган мамиле бирдей эмес болгон. Салтка ылайык тукум бир гана эркектен тарагандыктан ар бир ата эркек балалуу болууну самаган. Ага да карабастан жаңы төрөлгөн баланын жынысы суралган эмес. Анын ордуна “керектүүбү же керек жокпу” деп сураган. Эгерде жооп “керектүү” болсо демек эркек, ал эми “кереги жок” болсо кыз деген маанини билдирген [1, 122, 2, 52-6].

Корутунду. Алтайлыктарда жогоруда айтылган ырым-жырымдар баланын жана эненин ден соолугуна, ошондой эле баланын кийинки жашоосуна жакшылык алып келээрине ишенилип жасалган. Ошондуктан төрөткө чейинки жана кийинки жөрөлгөлөргө аябай маани берилген. Жаңы туулган ымыркай үй бүлөгө шан-шөөкөт жана бакыт тартуулаган. Төрөттөн кийин тойчуктар берилип, дасторкон жакшылыкка жайылган. Көп балалуу үй бүлөнүн баалануусу алтайлыктарда балага болгон мамиленин жакшы экендигинен кабар берет.

Балага тиешелүү жөрөлгөлөрдө шамандын катышуусу да орун алган. Демек, төрөткө байланыштуу жөрөлгөлөр дин менен да байланышы бар экендигин аңдаса болот. Киндик эненин үй бүлө тарабынан сый көрүүсү, белек-бечкектердин берилүүсү, бала чоңойгон соң киндик энесине зыярат кылып киндик энеси өз кезегинде аң териден тон тигип бериши алтайлыктарда төрөткө жакшы маани бергендигинен кабар берет. Тукумдун эркектен гана тарашы булардагы патриархалдык жашоо тарызынан кабар берет.

Ошондой эле кыз жана эркек балдарга эки мамиле жасалышы алтайлыктардагы патриархалдык жашоонун бекем экендигине ишарат кылат.

Адабияттар:

1. Теркина У.А. (2014) “Семья и семейный быт”. Алтайцы: Этнический история, традиционная культура, современная развития, Н. В. Екеев (от. ред.), Е.В. Енчиков, НИИ Алтайский им С.С. Сурзакова Горно-Алтайск.
2. Тошчакова Е.М. (1978) Традиционные черты народной культуры алтайцев (XIX-начало XX в) Издательство “Наука” Сибирское отделение, Новосибирск.
3. Каруновская Л.Е. (1927) “Из алтайских верований и обрядов, связанных с ребенком”. Сборник музея антропологии и этнографии, Том 6, Ленинград
4. Тадышева Н.О. (2016) “Символика женских украшений в традиционной культуре Алтайского население Республики Алтай”. Вестник Томского государственного университета. История №5(43). Томск.
5. Мишенкина Е.В., Извекова Т.Ф. (2012) “Оппозиция “семтр рождение” в переходных обрядах, связанных с детьми у алтайцев”. Ярославский педагогический вестник, №4, Том 1, Ярослав
6. Вербитский В.И. (1893) Алтайские инородцы: Сборник этнографических статей и исследований Алтайского миссионера, Протоиерея В.И. Вербитского, Ред. А.А. Ивановский, Императорского общества любителей естествознаний, Антропологии и Этнографии, Москва
7. Адранов А. В. (1886) Путешествие на Алтай и за Саяны, совершенное в 1881 году по поручению Императорского Русско-Географического общества членом сотрудником А. В. Адриановым. Санкт-Петербург, 328-б.
8. Швецов С. (1898) Обычно-правовые воззрение алтайцев (калмык) и кыргыз: Брачные и семейные отношения. Записки. Зап. Сиб, отд. РГО, К. 25, Омск.
9. Син Е.Е., Кожомбердиева Н.Б., Мамытбекова Ж.С., Алмазова А.А. О некоторых педагогических приоритетах в воспитании детей у алтайских народностей. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №.2, Бишкек, 2018. – 233-235